

Szegedy-Maszák Mihály már idézett dolgozata *A rajongók* és az *American Psycho* olvashatóságának különbségei kapcsán vet fel. A két regény „összemérhetetlensége”, eltérő paradigmához való tartozása stb. azt is maga után vonja, hogy feltehetően más-más kanonizációs elvárásokat elégítenek ki vagy szituálnak újra. Ugyanakkor aligha vezethet hasonlóságokhoz például az, hogy a befogadó ismeri az amerikai regény helyszínét, New Yorkot (76.), hiszen ebből még nemigen következik a szöveg „olvashatósága” (mint ahogyan a XVII. századi Erdély és a XIX. századi Magyarország „visszahozhatatlanságából” sem). A két, eltérő hatáskészlet valóban olyan töréspontokat jelez a regénykánonok diszkurzív rendjében, melyek jelen pillanatban nem igazán hozhatók közös nevezőre. S ezen a ponton érdemes megerősíteni a tanulmány egyik megállapítását: „Talán megkockáztatható az észrevétel, hogy míg a korábbi időszakokban a különböző értelmezési közösségek nem okvetlenül tudtak egymás létezéséről, ma sokkal valószínűbb a kölcsönös érintkezés, de ez nem zárja ki nagyon különböző értékrendek egyidejűségét.” (77.) Ezért is lehetséges, hogy vannak olyan befogadók, akik együttolvassák az említett két regényt, ami nem jelenti azt, hogy ugyanannak a kánonnak újraolvasói is egyben.

A kötet által megfogalmazott számos dilemma nyitott horizontba állítása – valószínűleg – nem feltétlenül azokban az esetekben mutatkozik mértékadónak, amikor az argumentáció szólama lefedi az előfeltevések által keltett várakozásokat, vagy visszaigazolja azokat. Ilyen értelemben másodlagos kérdés, hogy a kötetben több (pozitív előjellel ellátható) szó esik-e Kosztolányiról, mint Babitsról. Hiszen az *Irodalmi kánonok* kérdésfelvetéseiből az is következik, hogy a kulturális emlékezet szövegkanonizációs mechanizmusai egyre inkább elszakadnak a monokauzális, monokulturális stb. logikáktól. Ez az átrendeződés ugyanakkor nem függetleníthető a szövegközeli olvasás „kis történeteitől” sem. Mindez olyan intertextuális viszonyulási hálót teremt, amelyen óhatatlanul mi magunk is belül vagyunk. Szegedy-Maszák Mihály értékes könyve tehát – nagyon leegyszerűsítve – arról győzi meg az olvasót, hogy nincs a kánonokról való gondolkodásnak egyedül kanonizált formája. Nem is lehet ez másként egy megkerülhetetlen tankönyv esetében.

H. NAGY PÉTER

Beney Zsuzsa: *A gondolat metaforái* *Esszék József Attila költészetéről*

„Egy vers az élet” – fogalmazott József Attila (Bányai László emlékezése szerint) a *Téli éjszakáról* szólva. „Ha öntudatlanul is, valószínű, hogy ennek az útnak a rekonstruálására tettem fel az életemet” – olvashatjuk most – más oldalról – Beney Zsuzsa új József Attila-könyvében, „a dolgok speciális megfogalmazásának kérdéseit” feszegető, „a kimondás lehetőségeinek” útjait kereső szavak sorában. „Ha soha le nem írhatnám, ha semmi reményem nem lenne megjelenésére, akkor is József Attilának éppen ez a verse [ti. az *Eszmélet*] foglalkoztatna leginkább” – fogalmaz könyvének további, legnagyobb súlyú szakaszában.

Beney Zsuzsa számára valóban nem egyszerű szakmai feladatokkal szolgál a vizsgált életmű – erre már azért sem lenne lehetőség, hiszen „tanult szakmája” nem az irodalomkutatás, hanem a gyógyítás. Csak éppen olyan orvos ő, aki emellett rangos költői műveket is alkot, színvonalas szépprózát, tudományos értékű esszéket is ír, növekvő számban. Úgyszólván életszükséglet számára a József Attila-versekkel és az életművet meghatározó emberi sorssal való foglalkozás. „Nem tudom – írja egy helyütt –, a művészet-pszichológia, a recepcióesztétika, a hermeneutikának valamilyen specifikus, az egzisztencia lényegéhez közel álló ága lenne-e alkalmas arra, hogy kifejezze azt, amit bennem József Attila költészetének olvasata előhívott – attól tartok..., nem a tudományos megfogalmazás hatókörébe tartozik.”

Ebből adódóan is érthető: nem tekinti elsődleges feladatának, hogy egyértelműen „a szakma” egyik vagy másik irányzatában uralkodó szóhasználatot tegye a magáévá, a hozzátartozó módszertani eljárásokkal. (Rosszabb esetekben éppenséggel dogmákkal.) Elméleti alapkérdések megvilágításába sem kezd kiindulásképpen. A szükséges filozófiai és legalább ennyi lélektani tájékozottság birtokában, a költői szövegekkel való eleven kapcsolatban, kifinomult irodalmi érzékenységgel segíti olvasóit a versekhez való közelítés folyamataiban, ezek asszimilálásában. Éppoly kevéssé idegenkedve attól, hogy szerzőjük lelkivilágának a földterítésében vállaljon magára feladatokat, mint amennyire attól, hogy szerzőjük majd elemi tényezőkné, majd belőlük formált nagyobb egységeknek a jelentését próbálja meg hordozójának bonyolult szövedékeiből kifejtetni. Másrészt éppúgy vállalkozik nagy kompozíciók – mint az *Óda* vagy az *Eszmélet* – elemzésére, mint olyan pár soros költői termékek értékelő vizsgálatára, amelyeket a megszokás – leginkább valamilyen hosszabb versterv meghíúsulására valló jelekből kiindulva – a „töredékek” kategóriájába sorol. (Nem biztos, hogy teljes joggal, hiszen az eredeti tervtől eltérő alakban is zárt egésznek mutatkozó, ilyenként is hatni tudó szövegek is létezhetnek. Ahogy Beney Zsuzsa ezt a „Kásásodik a víz, kialakul a jég / és bűneim halállá állnak össze” sorpárról szólván olyan meggyőzően ki is mutatja, „a magyar irodalomnak legmélyebb moralitású két sorát” boncolgatva „életünk megváltoztathatatlanságá”-nak a megnyilatkozását ismerve föl bennük.) Egyértelmű, hogy nem valamilyen erőltetett „valóság-tükrözés” koncepciójából kiindulva közelít anyagához, nem is művi eljárással produkált jelstruktúra szabályrendjének a kimutatását célozza. Művészetszemléletek sokféleségével kapcsolatot talált, ezek eredményeit magától idegeneknek nem érző szerző nyilatkozik meg a kötet különböző egységeiben; olyasvalaki, aki a világban önnön lehetőségeit kereső, roppant lelki energiákat mozgósító, könyörtelen sérüléseket elszenvedni kényszerülő embernek másokhoz utat leltni tudó nyelvi tárgyasulárait – „világérzékelésének” megnyilatkozásait – tanulmányozza. Egyszersmind önmaga szellemi létküzdelseinek részeit is fölismerve ezekben.

Jó olvasni ezeket az esszéket: intellektuális élményt nyújtanak. Azáltal is, hogy nem valamilyen végső szavak kinyilatkoztatásának az igényével fogalmazták meg őket, inkább együtt-gondolkodtatásra s empátia és képzeleti tevékenység egymásba játszatására vállalkoznak.

Hogy csak egy szakaszt vegyünk az egymást követő sorok néha sodróvá gyorsuló egymásutánjaiból – a költői életút legutolsó fázisát mintegy újraalkotó részből: „Azon a decemberi késő délutánon, amikor József Attila elindult a szárszói vasútállomás felé, valószínűleg tudta, hogy a komor, nedves sötétségből soha többé nem fog

visszatérni a meleg lámpafénybe; valószínűleg tudta, hogy ezek a percek az utolsóknak lesznek életében, – csak hogy ez a tudás nem tartalmában és a tudás módjában, hanem egészében különbözött attól, ahogyan máskor tudjuk utunk célját, látjuk fázisait, ahogyan a világot észleljük magunk körül. Ahhoz a mindennapihoz képest ezt nem lehetett tudásnak nevezni; ezt az öntudatot nem öntudatnak; s habár látszólagosan a költő még aznap is részt vett a család mindennapi életében, valójában ott is volt és nem is a nők és a gyerekek között. Ott is és nem is az utcán, a vasútállomáson, a két vagon közti résben, ahová, már sohasem fogjuk megtudni, hogy az azonnali halál vágyával lépett-e, vagy csak az »absence« kritikáltságával. Mindez mellékes is: a lényeg az az itt- és ottlét egyidejűsége; a teljes magába csukódás, az identitás ponttá zsugorodása: ponttá a kiterjedésben és végtelenségben – és ugyanakkor az ének a világtól, a bennefoglaltságtól, a világ realitásától, önmaga evilágiságától való teljes elidegenedettsége. A lényeg az a szenvedés, amit maga a lét sem képes többé magába fogadni. Az én számára a világ határainak összetöredezése, az anyag a cél, a test fájdalma – és ennek fizikai érzéketlensége mellett, paradox módon saját ellentéte: a létezés határainak szétfoslása, a »másnak«, a határtalannak-súlytalannak, a felfoghatatlannak iszonyatos ellentéte. József Attila halála: ennek a kettősségnek elviselhetetlensége.”

A szerző eljárás módjának ezek a sajátosságai bizonyos vonatkozásokban természetesen részben negatívumokként is számba vehetők. Csak ritkán terheli ugyanis meg gondolatvezetését a már kisebb könyvtárat kitevő József Attila-szakirodalom megállapításaihoz, állásfoglalásaihoz való viszonyításokkal, s ez a „terheléshiány” ismételt hiányérzetet is kelthet. Vita rejlik-e kijelentéseiben – és ha igen, akkor mely érvek szólnak mások véleménye ellen? Vagy pedig éppen továbbviszi valakinek a gondolatát? (Kiét?) Esetleg más változatban fogalmazza meg újra? (Miben áll akkor az eltérés?) Vagy nyugodtan egymás mellé állíthatók ugyanarról a versről – akár az *Ódáról*, akár az *Eszméletről*, akár a *Tehervonatok tolatnak...-ról* – a különböző szerzők által írtak, egymás igazát erősítve? Ilyesfajta kérdéseinkre csak elvéve kapunk választ. Az persze nem baj, ha különböző kutatók egymásétól eltérő eljárásokkal kezelik „tárgyukat” – Szabolcsi Miklós tekintélyes monográfiája például inkább mások megállapításaira való egyetértő-vitázó-értékelő hivatkozásainak kivételes sokaságában, illetve keretbe foglalásában hordja fő érdemét, míg Beney Zsuzsánál inkább az újat adás mozzanatai és megfogalmazásainak személyes kötődései hívják elő belőlünk az elismerés szavait – a megfogalmazott állásfoglalások elhelyezése az egymást követő kötetek sokaságában mégiscsak növelhetné az értéküket, segíthetne a felhasználásukban, „eligazodásunkban”. Ennek az eligazításnak az igénye akár magán a vizsgált kötetben belül is fölvetődik, hiszen két elemzés is szól az *Eszméletről*, s nem olyanok, amelyek egymástól merőben eltérő szempontokhoz igazodnak – annak világos céljával, hogy kiegészítsék egymást. Olvasójuk így alighanem joggal venné szívesebben, ha a korábban írtból (és már korábban is publikáltból) mindaz, amit szerzője változtatlanul helytállónak és fontosnak tart, „beépítette” volna a nagyobb lélegzetű utóbbiba, az elsőt csak fejlődéstörténeti előzményként véve számításba.

Máskülönben nem véletlenül lett épp ez az esszé az egész kötet címadójává, hiszen bizonyára legértékesebb darabja annak. A legszorosabban ehhez kötődik az a Szerb Antaltól a kötet élére választott mottó is, amely szerint „vannak modern költők, akiknek varázsa az, hogy szavaik és képeik túlmennek az értelmén, váratlanságukkal

megráznak és fogékonyá tesznek a Nagy Titok megsejtésére – ilyen volt közöttünk József Attila”. Beney Zsuzsa főképp a reális és az irreális, a világos és a titkos, a racionális és a ráción túli *kettősségében* kívánja megragadni – az *Eszmélet* felől szélesebb körre kitekintve – József Attila lírájának az egyik(?) legfőbb jellemzőjét. A „képek mindig reálisan érzékelhető tartományá”-ból „a realitáson túllépő... rejtélyes”-hez jutás varázsának mibenléte után nyomoz; a „nehezen érthető vagy sokszor érthetetlennek tűnő átkötések”-ben is „költészetének sajátos, mindenki mástól különböző nyelvén”-nek jegyeire ismervén „valószínű az, hogy a vers... ívét a gondolatok előrehaladása, megtorpanása, tajtékként önmagán-átbukása és önmagába-zárulása hozza létre – a gondolatok egymásrakövetkezésének olyan folyamata ez, mely nem azonos a szekvenciális logika megszokott útjával” – állapítja meg ugyanitt. „...Beszéde közérthető... amit rejtélyességnek nevezünk, semmiképpen sem téveszthető össze egy önmagáért konstruált nyelv hermetizmusával... meg kell vizsgálnunk, igaznak bizonyul-e az a benyomásunk, hogy a költemény szerkezeti sajátosságai, melyek rejtélyesség benyomásának közvetlen okát adják, nem vezethetők le egyenesen a gondolati tartalomból...” „A dolgok [ti. József Attilánál] nem kifejezhetőségük hiányában, hanem természetük, lényegük, alighanem úgy is mondhatnánk: anyagi valóságuk alapján tarthatók rejtélyeseknek.”

– Izgalmas, szuggesztív módon megfogalmazott, minden bizonnyal a lényegre érintő gondolatok ezek. De azért hiányérzeteket is hagyhatnak maguk után – s a soha el nem háríthatóknál nagyobb mértékben is. Mert azért jó lenne, ha *A gondolat metaforái* soraiban az egyedi részletekbe az ittenieknél jobban belebocsátkozó vizsgálatok mutatnák ki realitás és irrealitás egymás melletti, illetve együttes jelenlétét, tüzetesebben véve közelebről is szemügyre egymáshoz való viszonyukat. Az is gyarapítaná az elmondottak értékét, ha „a szekvenciális logika megszokott útj”-tól eltérő versmenet, illetve a fokról fokra kialakuló kompozíció (a teljes egészet vagy pedig ciklust alkotás) kérdéseinek a tárgyalásába bevonást nyernének például a bergsoni intuíció-tanításoknak azok a tényezői, melyeknek meghatározó jelenlétéről már olyan alapos tájékoztatást adtak Tverdota Györgynek a nyolcvanas években publikált írásai (*Ihlet és eszmélet. József Attila a teremtő gondolkodás költője*).

Miről szólnak még a könyv további, régiebb és újabb írásai?

A rekonstruálható valóságos és a költemények világában megjelenő anya-kepekről, ezek egymáshoz való viszonyáról. Két ritkábban analizált vers – az *Óh szív! Nyugodj!* És a *Tehervonatok tolatnak...* – jelentőségéről. Az „ártatlan bűn” kérdéséről és József Attila változó – máskor eltűnő – Isten-képéről. A két „késői” nagy szerelem (a Gyömrői Edithhez és a Kozmutza Flórához fűző) eltérő természetéről és verset ihlető szerepéről. „Szenvédésünk tartományai” cím alatt az esszékötetnek és szerzőjének központi tárgyához kapcsolódásáról.

A korábbi ismert anya-kepek nemcsak hogy újabb vonásokkal gyarapodnak Beney esszéiben, hanem mélyebb rajzolatúakká is lesznek – kapcsolódva a Gyömrői Edit-képhez. Az *Ódáról* írtak a világ megismerhetőségének bölcséleti kérdéseit is kiemelik a vallomásos sorok együtteséből. Érző, költőre valló hangelemzések emelik ki a sorok dallamát, ugyanakkor a *Tehervonatok tolatnak...* jórészt filozofikus – „a van és a lét kapcsolatát”-ra összpontosított – voltában nyer nála tárgyalást. Ismételten kiemelt kap – indokoltan – az életműben a kép-, illetve látványszerűség súlyozott szere-

pe. Érdekesen fogalmazódik meg a korabeli zsidó értelmiségi nyelvhasználati sajátosságok esetleges érvényesülésének kérdése.

Természetes, ha ezek a gondolatébresztő esszék különböző részleteikkel kisebb vagy nagyobb kérdőjeleknek a kirajzolására is ösztönzik olvasóik egy részét. Például az utolsóként említett íráshoz kapcsolódva: vajon Kosztolányi Dezső és Barta István (a sokáig „ismeretlenségben tartott” jó barát) csakugyan érzékelhetően más nyelvezettel szóltak volna? Vagy: a gyönyörteli elragadtatottság mámorában fogant *Megméressél* (a Flórához szóló nagyobb ciklus záró darabja) valóban egyfajta „elidegenítés”-nek a jeleit viselné magán, tárgyát „magasan a kapcsolat fölé, a mérhetetlen, tehát nem szubjektíve átélhető tér és idő távlatába helyezve”? A már-már istennőhöz hasonlatossá stilizálásról Beney Zsuzsa által mondottakat tökéletesen elfogadva is ne lenne egyszersmind a földi jelen viszonylataiba is belekötő tényező az „árnyak”-on és a „kétés lét”-en túl a „porráomlás”-sal, az „órlázkodó semmi”-vel való szembesülésen átvezetés, és magának a szerelemnek a „szorongó” voltára utalás? Csakugyan tökéletesen emberfölötti szférák steril magasába sodornának a sorok: ne lenne ehhez képest azért nagyon is lényegi meghatározója a csodálattal megszólított nőalaknak a „kínlódtál, amíg nem szerettél” állítása? A nagyobbbrészt meggyőző érvekkel előrehaladó bűn-problematika elemzésében tisztán teoretikusan logikusnak mutatkozik ugyan a „mért nincs bűnöm, ha van” soroknak arra épülő magyarázata, hogy „a bűntelenség vétek” ítélete abból a felfogásból következik, hogy „tökéletesen ártatlan csak Isten lehet, és önmagunkat Istenként ártatlannak látni, ez nem más, mint a hübrisz bűne...” De hát az idős költőtárs bottal megütésének vétkét megvalló, az „Öltem... talán az apám” kételkedve, úzotten önmagát vádló sorait, a „nagy neveltség, hogy nem vétettem / többet, mint vétettek nekem” paradox öngúnyolásának szava-it formáló, medveálc mögül pedig akár „A feje a néninek / éppen jó lesz pemszlinek” gyilkos-groteszk ötletét sem elhallgató lírikust hogyan is kísérthette volna meg az Istenhez hasonlatosan vétek-nélküliség gondolata? Föltehető, hogy „az értelem iszonyú karma” önmagába marásának tébolyát jobban figyelembe véve lehet csak a kérdés megválaszolásával kísérletezni. A „tőlünk elszakadó, fölénk növvő és felülről ránk mért természetfölötti érintettség” élményét alapul véve – ahogyan ezt szuggesztív szavaival a *Töredék* elemzésekor teszi Beney Zsuzsa.

Egyetlen fontos mozzanatnál érzem még úgy, hogy indokolt a magam eltérő véleményét megfogalmaznom evvel a mélyebb értelemben is szépnek mondható könyvvel kapcsolatban. Nem látom indokoltnak a József Attila-életműnek a posztmodernhez való közelítését. („A megértését segítheti az, ha posztmodern értelmezésben olvassuk”, „szellemi magatartásban már a közelgő posztmodern irányzat definiálhatatlanságának érzetét sejteti”, „a tartalom, amit a nyelv közvetít, a posztmodernhez kapcsolja.”) „Preposztmodern” lett volna ez a költészet a harmincas évek derekán? Nem erőltetném ezt a gondolatot. „Hogyan illeszkedett József Attila költészete korának stílusirányzatai közé?” A kérdés jogát kár lenne elvitatni, de azért nem kizárólag az ő esetében nehéz a választ megadni. (Ha kötelezőnek éreznénk a stílusirányokba sorolást.) Festészetben, zenében sem sokkal egyszerűbb a helyzet. Utak találkozási pontjára gondolhatunk azonban. Mindenesetre túl a klasszikus modernség viszonylagos nyugalmán (de el nem felejtve azt), az avantgarde ziláltságain is (nyomokat azért arról is őrizve), innen a posztmodern fölényes-enervált mindent ismerés-sem-miről bizonyosat mondani nem kívánás kettősségén. Viszont megérintve az avant-

garde-on belüli konstruktív törekvések egynémelyikétől. (Szükség esetén alkalmazhatjuk így már – nem utolsósorban éppen ennek semlegességéből adódóan – a „második modernség” megjelölést.) Lezáratlanságával, megoldatlanságával hívná föl magára a figyelmet az *Eszmélet*, s ez rokonítaná az említett későbbi irányzattal? A *vas* motívuma azonban éppen a záró szakaszban szerepel ötödször, itt a legnagyobb súllyal a verstestben, a fény-sötét ellentétsorozathoz hasonlóan, talán itt rajzolódik elő leghatározottabban a beszélőnek is az alakja. (A megismételt „én” megjelöléssel.) A „föld-ég” nyitásbeli tágassága itt kap a kompozícióban ellenpontot – míg a végig beszédes (akár az okítástól sem tartózkodó) magatartásnak a megjelenített hallgatásban ismerhető föl az ellentéte. Hogy éppen ez a zárókép a legbonyolultabb az *Eszmélet*ben? Igaz – a maga módján azonban akár ez is záró szerepet tölthet be, a súlyából adódóan.

A hallgatás itteni jelentése nyitottnak is minősíthető, mégsem egészen az. Érezzük például, hogy nem a beszéd félbeszakadása okozza, nem erejüket még el nem vesztett szavak keresésének feladását hordja magában. Inkább a lényegét elmondás *után* mutatkoznak itt már fölöslegesnek a szó. Ezt követően lenne már „meglett ember”-hez nem illő a panasz, a jaj, az átok vagy a vigasztalás – esetleg valamilyen bölcs okítás hangját hallatni. A hozzátársuló gesztusok kíséretében.

„Csalás nélkül, könnyedén” félkönyökre támaszkodva is lehet állni. Talán a méltóságnak sincs teljesen híjával ez a némaság. S akár ezt a tartást is körülfoghatja valamennyire a fény. (Bárha föltehetően hamar át kell is majd adnia helyét „az örök éj” sötétjének.)

(Bp., Argumentum, 1999)

TAMÁS ATTILA

Nagy Imre: *Utazás egy regény körül* (Bessenyei Tariménese)

Karinthy Frigyes regénycímét parafrázálva szerzőnk két dologra is gondolhatott. Egyrészt a maga „utazás”-ára, azaz arra a szerfözlött vesződéses „felfedező út”-ra, melyet a *Tariménese utazása* sajtó alá rendezése jelentett számára. Másrészt magának a Bessenyei-szövegnek a páratlanul viszontagságos sorsára. Meglehetősen rendhagyó történet ugyanis, hogy csak ekkora késéssel váljék nyomtatásban hozzáférhető egy klasszikus írónak – akinek nagyságával már a kortársak is tisztában vannak – már százharminc éve ismert, műfaj történetileg is úttörő alkotása. E „textológiai kalandregény” (hogy ne mondjuk „utazási regény”) végpontján, azaz a kritikai kiadás megfelelő kötete gyanánt való publikálása előtt jelent meg Nagy Imre kismonográfiája, nemcsak tudományos rangjával, hanem a vázolt, érdekkeltő körülményekkel is jogos kíváncsiságot és tiszteletet váltva ki.

A kritikai kiadások világában jártas olvasók jól ismerik bizonyos textológiai, rekonstrukciós műveletek bonyodalmaikat, Nagy Imre feladata azonban még ezekhez képest is kirívó esetnek minősülhet. Három különböző rangú manuscriptum állt rendelkezésére. Van (nem teljes) autográf kézirat. Vannak másolatok formájában ránk